

63. Доња Јабланица: Гроб с оквиром обрађеним у дрвету — »Donja Jablanica«: Dentelure de bois, en liseré sur le pourtour d'une tombe.

64. Прањани: Стилизовани дрвени крстови на гробљу — »Pranjani«: Cimetière; Croix stylisées, en bois.

ставно речено *кљупе* какве виђамо у портама скоро свих цркава брвнара.

И у случајевима када цркве брвнаре нису гробљански храмови, непосред-

но до њих ничу многи *гробови* — на првом месту свештенички, а затим и ратнички (сл. 63, 64).

ОБЛИЦИ УМЕТНИЧКОГ ИЗРАЖАВАЊА И ЊИХОВА ВРЕДНОСТ

О уметности архитектонског обликовања цркава брвнара у Србији већ је било говора. На овом месту позабавићемо се осталим уметничким вредностима које се могу запазити на тим грађевинама, вредностима које чине саставни део архитектуре ових цркава и припадају разним гранама примењених уметности.

Орнаментика архитектонских елемената и њихово порекло

О дуборезној и бојеној орнаментици, најјаче израженој на вратима, такође је било говора. Помињана је и остала декоративна обрада појединих делова грађевине — стубаца у трему и припрати, косника под стрехом, венаца под сводом и на стрехи, розета у темену таваница, па и костура код појединих иконостаса. То су углавном једино обрађене површине дрвета које можемо видети, ако под декорацијом не подразумевамо и најобичније линеарне и заобљене тракасте урезе са ивица појединих греда, дасака или шаховаца.

Сва ова орнаментика, изузев на вратима и њиховим оквирима, веома је једноставна, скромна и нема је много. Сви су *дуборези* плитки. Нема дубоког рељефа. Ако су у питању биљне стилизоване шаре, које углавном представ-

љају таласасту траку, сложенији меандер или преплет у низу, па и ружу која се зракасто шири, резбарија је по цртежу изведена посебним ножевима, слободном руком.⁴³

Често су поједини зарези појачани бојом, тако да шара долази до већег изражаја. То су биљне шаре најчешће црвене (трула вишња), плаве, зелене, мрке и жуте боје. Оне у многим црквама и без резбарија образују сличне шаре у виду венаца на дасци или украса на иконостасу. На тај начин уноси се прилично живота и свежине у ове, иначе једнобојне и доста тамне површине дрвета. То у суштини наивно и неспретно шарање чини да ове грађевине стичу још јачу ноту примитивности, какву, уосталом, виђамо и на обичним сеоским кућама и на појединим предметима у њој (преслица, разбој, трonoжац, фрула, тканина, вез и сл.) — шароликост коју човек воли и коју је по свој прилици у знатном делу прихватио са Истока, преко Турака (сл. 32, 56).

Што се тиче употребљених *мотива*, они могу бити веома различитог порекла. Тако, на пример, на извесне сличне шаре наилазимо чак код Копта (лучни фриз у Лувру), у Скандинавији (сложеније стилизовани биљни преплети код врата),⁴⁴ у Карело—Финској (једностав-

нији чипкасти венци и геометријска стилизација обраде појединих архитектонских елемената),⁴⁵ или код дрвених цркава из Поткарпатске Русије и нама најближих суседних области Румуније и Хрватске.⁴⁶

Јасно је да ови мотиви нису искључиво везани за архитектуру дрвених цркава, нити пак за дрвене грађевине уопште. На њих наилазимо и код фризова зиданих грађевина, обликованих првенствено у камену, примењених у разним стилевима током развоја различитих култура.⁴⁷ Уосталом, извесни основни мотиви свуда се протежу. Ако бисмо пратили њихове нити и корене, то би нас одвело исувише далеко, готово у све правце света, до најстаријих времена, а то није циљ овога рада.

Оно што за нас може имати значаја, то је питање утврђивања непосредних *утицаја*, благодарећи којима је дошло до декоративних облика које можемо видети на црквама брвнарама у Србији. По нашем мишљењу, имајући у виду услове под којима се та уметност стварала, уметникедрводеље и остале уметничке занатлије могле су инспирисати углавном оне четири врсте уметности које су се развијале и у Србији и које су њихови ствараоци имали прилике да виде. То су: средњовековна црквена уметност, првенствено она која припада моравској школи и турском периоду који је затим наступио; источњачки мотиви са беговских кућа и џамија које су Турци стварали за своје потребе; војвођански барок и други стилови средње и источне Европе, као и народна уметност коју сељак носи у себи још од најранијих дана.

Ови у суштини различити елементи — различити по пореклу своје уметности — прилагођени су архитектури српских цркава брвнара и образују једно складно јединство. Дуборезна орнаментика око врата инспирисана је понекад сличним начином обраде врата и прозора моравских цркава. Тако је и обрада тордиране траке и преплета узета из ове старе уметности и пренесена са камена на дрво. У Радијевићима је дрвени прозор обликован под утицајем некадашњих бифора у готском духу.

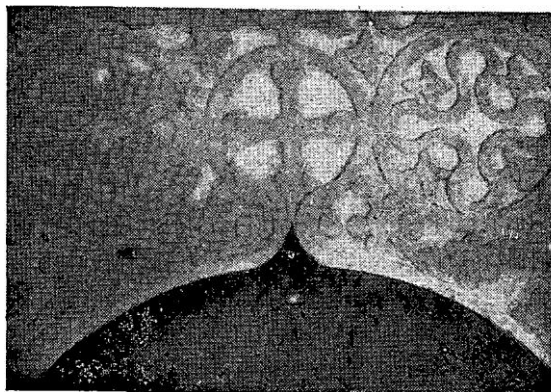
Утицај Осаћана, као што нам је већ познато, био је у знатној мери инспирисан источњачким мотивима. По појединим муслиманским кућама и богомо-

љама у Србији, Босни и Херцеговини, Македонији или осталим деловима Балканског полуострва, наилазимо не само на исту обраду оквира около врата, већ и на идентичну обраду и стилизацију целокупних врата, заједно са крилом које је касетирано, са ружицама у средини. Сличних дрвених и бојених врата има и на многим српским црквама и манастирима.⁴⁸ Исту орнаментичку видимо и код тремова, код преграда над којима је преломљени арапски лук, на полицама, венцима и таванским розетама многих цркава брвнара, а поврх свега, свим тим обрађеним површинама дате су и боје различитих тонова, по укусу који је одговарао муслиманима (сл. 79).

Упоредо са овим орнаментима резаним у дрвету јављају се и они клесани у камену, али на зиданим грађевинама.⁴⁹ То су довртки и надвртки обрађени потпуно истим облицима као на појединим црквама брвнарама из времена кнеза Милоша. У овим случајевима верујемо да је утицај био обрнут — утицај дрвета на камен. И ове орнаменте изводили су већином осаћански мајстори.

Јединство уметничке обраде цркава брвнара у Србији није поремећено ни утицајем барока, који су за време Аустријанаца, у првој половини XVIII века, а нарочито за време кнеза Милоша, један век касније, пренели из Војводине уметници и мајстори (сл. 66).

Код цркава брвнара те мотиве углавном су унели сликари. Али поред израде самих икона они су свакако утицали на обликовање двери, првенствено царских, чије резбарије могу бити прилично богато обрађене и позлаћене. Исто тако, слободне површине дасака које нису зак-

65. Брезна: Бојена дуборезна орнаментика над дверима — »Brezna« : Lambris en relief coloré au dessus de la porte de l'iconostase.

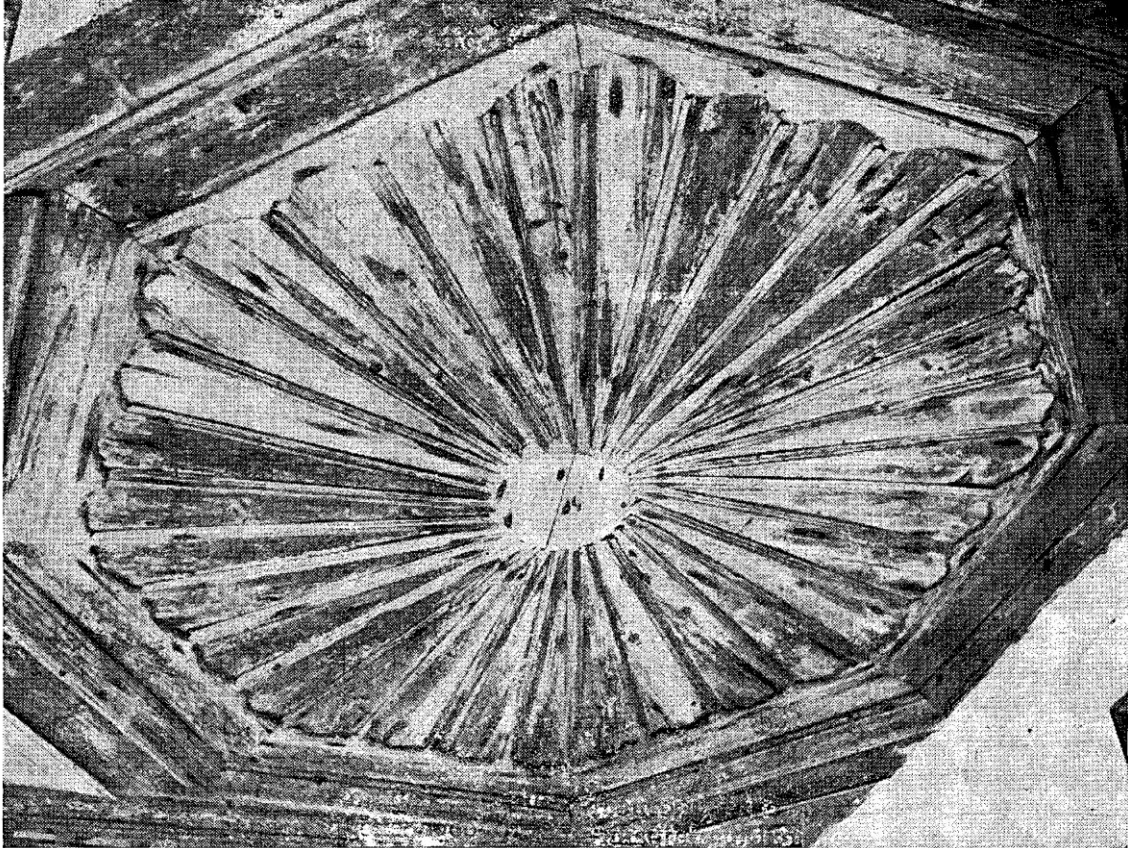
доњене. иконама и поједини оквири обојени су разним стилизованим биљним шарамма. У Рачи Крагујевачкој и Смедеревској. Паланци то су читаве композиције цвећа у приземном појасу иконотаса (сл. 65).

Све ове различите стилске елементе. повезује и сједињује народна уметност. Она не само да уноси себи својствене орнаменте, већ и све остале уметности тумачи на свој начин, са наивношћу и не-

Црквени намештај, крстови и сликарство

Црквени намештај је углавном дрвен. О њему не можемо много говорити из разлога што је веома оскудан и скромно обрађен, без већих стилских претензија. Вредни су помена долапи, скриње, налоџи, певнице, престони столови, а у извесном случају и часне трпезе. То су углавном рустични облици, који једино код престоних столова имају не-

I

66. Крњево: Обрађена дрвена таваница у трему — »Крњево«; Plafond du portique, travaillé en bois.

што примитивнијом техником, тако да баш благодаревћи том акценту народне уметности ова је стилизација и стекла свој израз са посебном оригиналном вредношћу. Ти народни елементи нису нови. Они црпе своје традиције још из средњег века. Уверили смо се у то већ на примеру трема из Доње Каменице. Али у време ових српских цркава брвнара, национални колорит дошао је, сасвим природно, до доминантног изражаја. Он је испољен свугде — на сваком архитектоском елементу, приликом сваке обраде, у ма ком стилском правцу.

што богатију и сложенију обраду наслона и леђа, инспирисани можда несвесно, на један веома наиван начин, извесном ренесансном или барокном столаријом. Иначе, остали поменути намештај има најједноставније, равне и правоугаоне површине, преко којих су само причвршћене тање летвице или дашчице с извученим профилисаним жљобом и наглашеним ивицама, које стварају квадере или, у најбољем случају, цикцак површине. Овај намештај, у својим основним облицима и шарамма, донекле

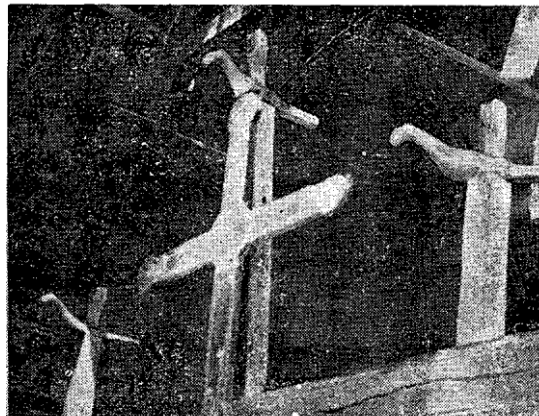
подсећа на изванредан средњовековни намештај чије представе можемо видети на живопису или на минијатурама са јеванђеља⁵⁰

Од камених предмета уобичајена је трпеза. То је четвртаста плоча на каменом или зиданом стубу, изузетно на дрвеном. Уколико је и стуб камен, обично је четвороугаоног или вишеугаоног пресека, без посебне стопе. *Крстионица*, ако је од камена, може имати веома складне облике, у виду пехара са стилизованим поклопцем (Кућани). Сличне и веће облике срећамо у готово свим српским средњовековним црквама. На многим местима је крстионица обичан камен с јаче издубљеним дном или већи грнчарски суд — чинија (Рача Крагујевачка).

Амвон, кружног облика, подсећа на воденични камен, који може имати инкрустиране троуглове друге боје и материјала (Крњево), уколико није цео састављен из кришки камена или опеке. У камену могу бити уклесани концентрично и зракасто стилизовани орнаменти (Даросава), а има случајева када је уклесан и облик стопала, како би свештеник знао где треба да стане (Вреоци). Није ретка појава да се на оваквим и другим предметима уписују имена дародаваца.

Као што дневна светлост продире у све храмове прилично слабо, тако исто и *вештачко осветљење* допуњује дискретност светлости. У питању су свеће са свећњака и чирака, жишке кандила, лустери, полијелеји и кола с већим бројем свећа, не узимајући у обзир електрику која је ретко где спроведена у најновије време. Светлећа тела обешена су о таваницу помоћу ланаца. Покаткада их има у, већем броју, а могу бити веома различитог облика, материјала и стила и припадати разним временима.

Свакако да су најстарији и најзанимљивији дрвени полијелеји у виду кола, састављени из резбарених делова који образују вишеугаоник. По свој прилици су рађени по угледу на средњовековне полијелеје знатно већих размера, ливене у бронзи, као што је, на пример, онај у Дечанима. Код црква брвнара оваква су кола усклађена са величином грађевине и чине саставни део њене унутрашње архитектуре. Резбарене шаре својствене су раду у дрвету и припадају, као и остали народни дуборез

67. Прањани: Крст над иконостасом и направе у облику птице с котурачом за вешање кандила — »Pranjani«: Croix au-dessus de l'iconostase, et suspensions à poulie en forme d'oiseau, pour veilleuses.

који се у оваквим црквицама сачувао, наслеђеној земљорадничко — пастирској дуборезачкој уметности.⁵¹ Једно од најлепших таквих кола припадало је цркви у Дубу.⁵²

Свећњака има тројаких. Они могу бити камени, дрвени или гвоздени. У сва три случаја су високи преко једног метра и налазе се на поду. Камени свећњаци су непомични; има их два, постављена симетрично испред олтара. Масивни су, прилично једноставне обраде, округлог, четвртастог или вишеугаоног пресека у облику ступца, који најчешће нема стопе, али има капител у виду обрнутог конуса, с равном платформом за паљење свећа. Профили делују архаично. Дрвени свећњаци такође могу бити непомични, са нешто богађијом орнаментиком. И они су монолитни, резани из једног трупца, обликовани на различите начине⁵³.

Као саставни део архитектуре можемо сматрати и непокретне *крстове*. Спољни крстови, у челима кровних темена, начињени су од дрвета или од гвозђа. Дрвени су једноставнији, док су гвоздени китњастији, ковани у различитим облицима, често и од двојног плочастог гвозђа барокних облика, услед чега их приписујемо новијем времену. На крововима прекривеним ћерамидом већином су метални крстови. У унутрашњости грађевине постављени су дрвени крстови у осовини иконостаса (сл. 41, 67).

Сликарство које се јавља у црквама брвнарама нема монументални карактер.

О живопису, односно о фрескосликарству, сасвим природно, не може се ни говорити. Разлози су оправдани, и они су углавном техничке природе, јер таквом сликарству не стоје на расположењу површине зидног малтера. Код цркава брвнара, грађевина малог пространства, у питању су иконе малог формата, највећим делом рађене техником темпере на дасци која има припремљену подлогу (сл. 21, 30).

*

Код цркава брвнара у Србији има у разноврсним облицима уметничког изражавања таквих специфичних вредно-

сти које су дошле до изражаја баш захваљујући народном духу, који је и код професионалних уметничких занатлија и код правих уметника сликара, био од пресудног утицаја. То народно што се провлачи кроз све стилове и све гране уметности повезује све предмете ситне уметности са архитектуром цркава брвнара, стварајући у том погледу једну јединствену целину. И баш за време устанака, док је на другим пољима уметности то исто народно мање додазило до изражаја, код цркава брвнара било је, чини нам се, најпотпуније (Покајница). О тој уметности не можемо овде опсежније говорити.⁵⁴

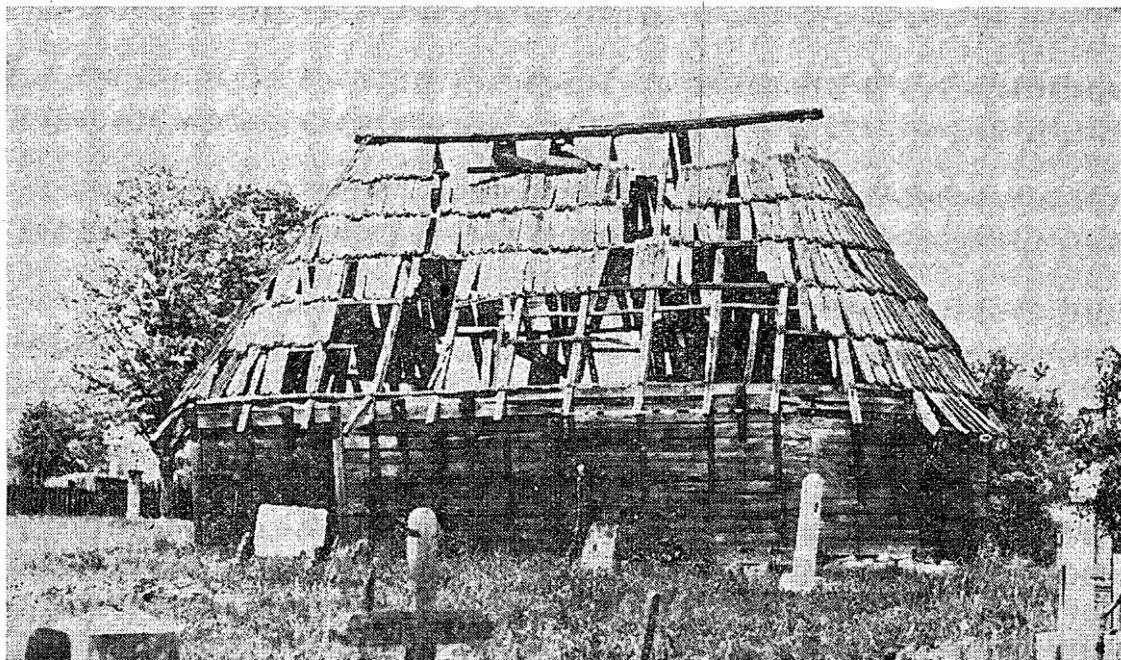
СТАЊЕ И ЗАШТИТА ЦРКАВА БРВНАРА

Стање

Преостао је мали број цркава брвнара, а њихово стање ствара прилично проблема, јер су ове грађевине у знатној мери пропале или су измениле свој првобитни лик. Услед недовољне постојаности дрвене грађе, која дуго низ година није била негована нити стручно обнављана, стање цркава брвнара после другог светског рата постало је у већини случајева знатно теже. Неотпорни према природним непогодама — влази, су-

ши, мразу и пожару — иструлиле су шиндра за шиндром, брвно за брвном, један део зграде за другом. Том природном процесу нико није могао стати на пут.

Најоштећенији део ових грађевина је кров. Шиндра је у већини случајева пропала, „прозукла“, нарочито са јужне стране, где је изложена јачим температурним променама, иако је сама кровна конструкција остајала здрава где год се налазила под покривачем. Слободне гредице које сачињавају широку стреху та-

68. Прањани: Напуштена црква — »Pranjani«: Eglise abandonnée, ravagée par. le temps.